

УДК 37.091.33-027.22:338.48

<https://doi.org/10.33989/2075-146x.2021.28.250378>

КАТЕРИНА СЕМЕНОВА

ORCID 0000-0001-7438-8835

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ЕКСКУРСІЯ ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОЦЕС

У статті розкриваються погляди авторитетних дослідників екскурсійної справи щодо шкільної екскурсії як провідної форми педагогічного процесу. Аналізуються поняття «екскурсія» і «шкільна екскурсія», та наводяться основні погляди щодо класифікації шкільних екскурсій. Автор статті наводить також основні функції та дидактичні принципи організації та проведення шкільної екскурсії.

Ключові слова: екскурсія, шкільна екскурсія, педагогічний процес, дидактичні принципи, екскурсовод, екскурсійна діяльність.

Постановка проблеми. Важливе місце у шкільній екскурсійній діяльності займає педагогіка – наука про закономірності навчання та виховання підростаючого покоління. Будь-яка екскурсія дає учням можливість отримати нові знання про оточуючий світ, суспільні процеси, історичні події, природні явища, тобто, по факту, вона є невід’ємною частиною освітнього процесу. А спілкування з екскурсоводами, їх розповіді та рекомендації мають також і виховний вплив на екскурсантів. Таким чином, можна сказати, що екскурсія сьогодні є повноцінною частиною педагогічного процесу, та виконує навчально-виховну і світоглядну функції.

Серед дослідників та провідних науковців, котрі займалися проблематикою екскурсійної діяльності у контексті роботи закладів загальної середньої освіти, можемо назвати Р. В. Аляб’єву, Н. Ю. Брижак, Б. В. Ємельянова, А. М. Дзекунова, М. М. Покоłodна, котрі розглядали шкільну екскурсію як провідну форму педагогічного процесу, та визначали дидактичні принципи і методичні засади організації та проведення екскурсій для учнів. У цілому ж, характеристика екскурсії як провідного виду педагогічної діяльності досі не висвітлена на достатньому рівні у вітчизняній та закордонній науковій літературі, тож метою написання даної публікації є аналіз шкільної екскурсії як провідної форми педагогічного процесу, а також висвітлення основних дидактичних принципів екскурсійної діяльності.

Основними цілями написання даної статті є наступні:

- висвітлити поняття «екскурсія», назвати відмінні риси шкільних екскурсій;
- навести класифікацію шкільних екскурсій як провідної форми педагогічної діяльності;
- окреслити основні функції шкільної екскурсії, а також дидактичні принципи проведення екскурсій для учнів середньої школи.

Виклад основного матеріалу. Для початку нагадаємо, що саме ми розуміємо під терміном «екскурсія». Б. В. Ємельянов у своєму посібнику «Екскурсознавство» пропонує наступне визначення даного поняття: «Екскурсія (від латинської «excursio» – прогулянка, поїздка) – це колективне відвідування музею, визначного місця, виставки, підприємства тощо; поїздка, прогулянка із пізнавальною, науковою, спортивною або розважальною метою» (Ємельянов, 2008, с. 15-19). Показ об’єктів при цьому відбувається під керівництвом кваліфікованого спеціаліста – екскурсовода, який передає аудиторії своє бачення об’єкту, оцінку пам’ятного місця, розуміння історичної події, котра пов’язана із даним об’єктом тощо. Дещо схожу думку має і М. М. Покоłodна. Авторка під екскурсією розуміє «цілеспрямований та запрограмований наочний процес пізнання особистістю оточуючого світу, котрий побудований на поєднанні слухових, зорових та інших вражень, та відбувається під керівництвом кваліфікованого фахівця-екскурсовода» (Покоłodна, 2017, с. 34)

На думку Р. В. Аляб’євої, екскурсія – це «заздалегідь підготовлена прогулянка чи поїздка однієї людини чи групи людей заради наукових, розважальних цілей, котра має точно зазначений час та місце для досягнення мети екскурсії» (Аляб’єва, 2004). Дослідниця підкреслює, що визначальною особливістю поняття «екскурсія» є фактор часу. Екскурсія – це часовий відрізок, який екскурсанти та екскурсовод відводять для освоєння нової реальності. Екскурсія передбачає просторове переміщення, огляд екскурсійних об’єктів, прослуховування розповіді екскурсовода, питання, діалог та бесіду із екскурсоводом під час та після огляду екскурсійних об’єктів. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає екскурсію як «поїздку чи похід куди-небудь із метою відвідати чи оглянути що-небудь» (*Великий тлумачний словник української мови*, 2002). А. М. Дзекунов натомість говорить, що шкільна екскурсія – це «особлива форма навчальної і позанавчальної роботи, яка здійснюється за допомогою спільної діяльності екскурсовода та школярів під час вивчення певних явищ чи подій у природних умовах (пам’ятки історії та культури, природа, заводи тощо)» (Дзекунов, 2014, с. 116).

Таким чином, на основі наведених визначень, можемо надати власне визначення поняття «шкільна екскурсія». Так, шкільною екскурсією ми називаємо особливу форму педагогічного процесу, основою якого є методично продуманий показ визначних місць, пам'яток історії та культури, аналіз об'єктів, котрі відвідують екскурсанти, а також змістовна розповідь екскурсовода про події, що пов'язані із даними об'єктами. Екскурсія для школярів – це особлива форма навчально-виховної роботи, котра дозволяє організовувати спостереження за об'єктами, предметами та явищами у природних умовах.

Виокремлюють цілий ряд відмінних рис шкільних екскурсій:

- особлива форма навчальної та позанавчальної діяльності на основі спільної роботи педагога (у ролі екскурсовода) та учнів (у ролі екскурсантів) із метою вивчення оточуючої дійсності;
- форма та метод набуття знань;
- самостійна форма навчання та виховання;
- форма організації виховної роботи із масовою учнівською аудиторією;
- епізодичний позакласний захід певної тематичної спрямованості;
- автономна форма культурно-просвітницької роботи, міжособистісного спілкування, що відбувається у одному із виховних напрямів;
- форма розповсюдження знань та ідейного виховання (Рижикова, 2017, с. 82-83).

На сьогоднішній день існує безліч класифікацій шкільних екскурсій як особливої форми педагогічного процесу. Так, Р. Г. Потаєва визначає наступні види шкільних екскурсій:

1. Екскурсія-масовка. Учасники даного виду екскурсії пересуваються по маршруту одночасно в декількох автобусах, у кожному із яких працює екскурсовод.
2. Екскурсія-лекція. При проведенні екскурсії-лекції перевага надається розповіді, а не наочному показу (наприклад, про певні об'єкти чи видатні постаті).
3. Екскурсія-прогулянка (поєднує у собі пізнавальні елементи із елементами відпочинку, та проводиться, в основному, у лісі, парку, по морю тощо).
4. Екскурсія-концерт. Присвячується, у більшості випадків, певній музичній темі із відвідуванням естрадного концерту, опери, балету тощо.
5. Екскурсія-спектакль – це форма проведення літературно-художньої екскурсії, що підготовлена на основі конкретних художніх творів.
6. Екскурсія-консультація – надання учням конкретних відповідей на їхні запитання.
7. Показова екскурсія – це показ зразка того чи іншого методологічного прийому на певному об'єкті (Потаєва, 2007).

Натомість Н. Ю. Брижак (Брижак, 2012) подає нам свою, відмінну від попередньої, класифікацію шкільних екскурсій. Так, за змістом дослідниця виокремлює наступні види екскурсій: оглядові (багатопланові) та тематичні.

Оглядові екскурсії, як правило, є різноматематичними, та будуються на показі різних об'єктів (історичних та архітектурних пам'яток, природних об'єктів тощо). Тематичні екскурсії, в свою чергу, поділяються на: історичні; воєнно-історичні; виробничі; природничі; мистецтвознавчі; архітектурно-містобудівні. Тобто, даний вид екскурсії має на меті висвітлення якоїсь однієї події, чи показ певного об'єкту. Наприклад, якщо це природнича екскурсія, то в її основу покладено відвідування певних пам'яток садово-паркового мистецтва, національних природних заповідників, ботанічних садів, дендрологічних парків тощо.

За місцем проведення авторка виокремлює наступні види екскурсій: міські; позаміські; виробничі; музейні. Міська екскурсія полягає у відвідуванні якогось конкретного міста, або його окремих частин. Позаміські екскурсії організовуються за межі міста. Варто зазначити, що у випадках, коли маршрут позаміської екскурсії пролягає через декілька адміністративних районів, то у ході її проведення надається характеристика кожного із них.

Музейні екскурсії – це один із найпоширеніших видів екскурсійної діяльності у сучасній школі. М. Ю. Юхневич пропонує наступне визначення музейної екскурсії: «форма культурно-освітньої діяльності музею, що заснована на колективному огляді об'єктів музейного показу під керівництвом спеціаліста за задалегідь намченою темою та спеціальним маршрутом» (Юхневич, 2005, с. 763).

Н. Ю. Брижак наводить нам наступні види музейних екскурсій:

- історичні – загальноісторичні, етнографічні, археологічні тощо;
- мистецтвознавчі – образотворчого, прикладного мистецтва, музично-театральні тощо;
- технічні – вузькоспеціальні (транспорт, сільське господарство), міжгалузеві, політехнічні тощо;
- природознавчі – ботанічні, геологічні та ін. (Брижак, 2012, с. 27).

Також дослідниця виокремлює два види шкільних екскурсій за засобом пересування: пішохідні, та екскурсії із використанням транспортних засобів.

Пішохідні екскурсії мають певні переваги над транспортними: завдяки тому, що під час пішохідної екскурсії можна задати необхідний темп руху, вони забезпечують сприятливі умови для показу об'єктів, та

дозволять екскурсоводу надати більш змістовну розповідь про них. Транспортні ж екскурсії у більшості випадків приводяться на автобусі. Вони складаються із двох частин: аналізу екскурсійних об'єктів шляхом виходу учнівських груп із автобусу, та розповіді на маршруті про певні об'єкти чи пам'ятки, повз які проїжджає група (Брижак, 2012, с. 27).

Інформація, котру намагаються донести під час проведення таких заходів, повинна бути доступною для екскурсантів, так як дуже складний екскурсійний матеріал приводить до перенапруження, втомленості та байдужості школярів. Саме тому у роботі з ними варто використовувати різноманітні новітні форми екскурсійного показу. Так, на сьогодні найбільш інноваційними та цікавими для школярів є такі форми екскурсійного обслуговування:

- екскурсії-уроки;
- віртуальні екскурсії;
- комплексні культурологічні екскурсії;
- екскурсії-інтелектуальні прогулянки;
- анімаційні екскурсії (Дашкова, 2014, с. 2).

Комплексна культурологічна екскурсія – це тематична екскурсія, яка передбачає початкову автобусну частину екскурсії та завершальну музейну. Подібні екскурсії характеризуються широтою охоплення матеріалу. Прикладом такої екскурсії може бути поїздка в інше місто для огляду різноманітних культурних, історичних чи природних пам'яток.

Екскурсія-інтелектуальна прогулянка – це екскурсія-бесіда, у якій роль екскурсовода ускладнюється вмінням вжитися у якийсь типовий персонаж, від імені якого на пішохідному маршруті ведеться діалог з екскурсантами.

Анімаційна екскурсія – це послуга щодо організації відвідування об'єктів екскурсійного показу (природної, історико-культурної спадщини, промислових підприємств тощо) індивідуальними туристами (екскурсантами) або туристичними групами, яка полягає в ознайомленні та вивченні вказаних об'єктів засобами ігрових та театралізованих прийомів, у супроводженні екскурсовода (Дашкова, 2014, с. 2).

Проте найрозповсюдженішими видами шкільних екскурсій є екскурсія-урок та віртуальна екскурсія.

Екскурсія-урок – це екскурсія, яка полягає у вивченні певних історичних, природних, культурних та виробничих об'єктів за допомогою викладача (вчителя) чи екскурсовода (Дашкова, 2014, с. 2). Екскурсії-уроки завжди пов'язані із навчальними програмами та призначені для кращого засвоєння навчального матеріалу. Екскурсіоніст Л. Бархаш зазначав, що екскурсія-урок – це наочний метод отримання певних знань, виховання дітей через відвідування за задалегідь розробленою темою певних об'єктів (музей, підприємство тощо) зі спеціальним керівником (екскурсоводом) (Дзекунов, 2014, с. 116).

Віртуальна екскурсія – це екскурсія із застосування усіх видів інформаційного сприйняття – тексту, звуків, графіки, відео, – які сприяють найбільш швидкому та якісному сприйняттю, запам'ятовуванню екскурсантами поданого матеріалу (Дашкова, 2014, с. 2). На думку О. О. Подліняєвої, віртуальна екскурсія – це така «організаційна форма навчання, котра відрізняється від реальної екскурсії віртуальним відображенням реально існуючих об'єктів із метою створення умов для самостійного спостереження, збору необхідних фактів тощо» (Подліняєва, 2016, с. 405). Дослідниця вважає, що перевагами даного виду екскурсії є її наочність, доступність, можливість повторного перегляду.

Із технічної точки зору, віртуальна екскурсія – це комбінація панорамних фотографій (сферичних або циліндричних), коли перехід від однієї панорами до іншої відбувається через активну зону (їх називають точками прив'язки або ж точками переходу), котрі розміщуються безпосередньо на зображеннях. Усе це, для більшої наочності, може доповнюватися озвучуванням та музичним звукоорядом, а за необхідності й відеороликами, звичайними фото, поясненнями, контактною інформацією тощо (Іванова, 2011).

Будь-яка шкільна екскурсія, як педагогічний процес, виконує дві надважливі функції:

1. Допомогає здобувачам середньої освіти отримувати та усвідомлювати нову інформацію. Під час проведення екскурсії учні набувають та осмислюють нові знання; у ході такого осмислення у свідомості екскурсантів відбуваються різноманітні розумові процеси – порівняння уже набутої раніше та отриманої у ході екскурсії нової інформації, зіставлення нового об'єкту з іншими, виокремлення головного та другорядного, узагальнення нового матеріалу тощо.

2. Озброює екскурсантів практичними навиками для самостійного спостереження за об'єктами. Екскурсія, завдяки своїй наочності, методичним принципам показу, особливим формам розповіді здатна активізувати пізнавальні процеси екскурсантів (Смельянов, 2008, с. 22).

Сучасний педагогічний екскурсійний процес оснований на певних дидактичних принципах, які визначають зміст, організацію та методику проведення екскурсії. До даних принципів можна віднести ідейність, науковість, доступність, наочність, системність, зрозумілість, та переконливість.

Ефективність же екскурсії, як педагогічного процесу, залежить від рівня участі обох її сторін – як самого екскурсовода, так й екскурсантів. Так, однією зі складових професійної майстерності екскурсовода є саме його педагогічна майстерність: він повинен таким чином підібрати та використати екскурсійний матеріал, щоб

останній максимально розвивав пізнавальні здібності школярів, виховував у них високі моральні якості – любов до рідної країни, повагу до інших народів та національностей, вміння жити та працювати у сучасних суспільних умовах тощо.

Важливою в екскурсійній діяльності є також і організаторська робота екскурсовода, яка проводиться протягом усього маршруту із моменту виходу зі школи/посадки в екскурсійний автобус і аж до закінчення екскурсії. Організуючи таким чином туристично-екскурсійну діяльність учнів, екскурсовод виконує, у першу чергу, функцію педагога. Не можна залишати без уваги й післяекскурсійну роботу екскурсовода. Адже перед ним стоїть завдання не лише цікаво та ефективно провести саму екскурсію, а й перетворити її закінчення у початок самостійного виконання домашнього завдання для учнів із закріплення та поглиблення отриманих знань. За допомогою екскурсовода учні отримують рекомендації щодо самоосвіти; їм можуть повідомити список літератури для прочитання, перелік сайтів чи/та відеоматеріалів для перегляду, назви нових екскурсійних об'єктів, які варто відвідати у майбутньому.

Таким чином, можна сказати, що екскурсовод виконує дві основні педагогічні задачі:

- дидактичну – надає екскурсантам нові знання;
- виховну – сприяє формуванню світогляду, норм етикету та мовленнєвого розвитку учнів (Смельянов, 2008, с. 23).

Екскурсовод має володіти й основами педагогічної психології, котра вивчає психологічні проблеми навчання та виховання. Освоївши сучасні педагогічні вимоги, він активно використовує найбільш ефективні форми передачі нових знань, навчальні засоби тощо. Складовою частиною його майстерності є також уміння володіти педагогічною технікою (комплексом знань, умінь та навиків, які є необхідними екскурсоводу для того, що ефективно застосовувати на практиці обрані ним методи педагогічного впливу).

Висновки. Фундаментальні педагогічні принципи навчання та виховання є головними в організації та проведенні шкільних екскурсій. А наявність основних елементів педагогіки в екскурсійній діяльності дозволяє нам визначити її як педагогічний процес, у якому центральне місце відводиться саме екскурсоводу, який виконує дві педагогічні задачі – дидактичну та виховну.

Список використаних джерел

- Алябьева, Р. В. (2004). *Методика проведения экскурсии*. Москва: Академия.
- Брижак, Н. Ю. (2012). *Краєзнавча та туристична робота: курс лекцій для студентів педагогічного факультету, які навчаються на спеціальності «Початкова освіта»*. Мукачево: МДУ.
- Бусел, В. Т. (Уклад.). (2002). *Великий тлумачний словник української мови*. Київ.
- Дашкова, Е. В., Ивушкина, Е. Б. (2014). Особенности организации экскурсий для современных школьников. *Педагогика и современность*, 1, 59-61.
- Дзекунов, А. М. (2014). Навчальна екскурсія в системі шкільної та позашкільної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8 (42), 114-125.
- Емельянов, Б. В. (2008). *Экскурсоведение: учебник*. Москва: Советский спорт.
- Иванова, Е. О., Осмоловская, И. М. (2011). *Теория обучения в информационном обществе*. Москва: Просвещение.
- Подліняєва, О. О. (2016). *Віртуальна екскурсія у роботі вчителя*. Взято з http://spec.vntu.edu.ua/conf/pdf/conf_402-415.pdf
- Покоłodна, М. М. (2017). *Організація екскурсійної діяльності: підручник*. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова.
- Потаєва, Г. Р. (2007). *Инновации в экскурсионном (познавательном) туризме: сб. метод. рекомендаций*. Минск: Белорусский гос. ун-т.
- Рыжикова, Ю. А. (2017). Технология организации образовательной экскурсии. *Педагогические науки*, 2, 82-86.
- Юхневич, М. Ю. (2005). *Экскурсия музейная. Российская музейная энциклопедия*. Москва: Прогресс: Рипол-классик.

References

- Aliabeva, R. V. (2004). *Metodika provedeniia ekskursii [Excursion methodology]*. Moskva: Akademiia [in Russian].
- Bryzhak, N. Yu. (2012). *Kraieznavcha ta turystychna robota [Local lore and tourist work]: kurs lektsii dlia studentiv pedahohichnoho fakultetu, yaki navchajutsia na spetsialnosti «Pochatkova osvita»*. Mukachevo: MDU [in Ukrainian].
- Busel, V. T. (Comp.). (2002). *Velykyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the Ukrainian language]*. Kyiv [in Ukrainian].

- Dashkova, E. V., & Ivushkina, E. B. (2014). Osobennosti organizatsii ekskursii dlia sovremennykh shkolnikov [Features of organizing excursions for modern schoolchildren]. *Pedagogika i sovremennost' [Pedagogy and modernity]*, 1, 59-61 [in Russian].
- Dzekunov, A. M. (2014). Navchalna ekskursiia v systemi shkilnoi ta pozashkilnoi osvity [Study tour in the system of school and extracurricular education]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii [Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies]*, 8 (42), 114-125 [in Ukrainian].
- Emelianov, B. V. (2008). *Ekskursovedenie [Excursion]: uchebnik*. Moskva: Sovetskii sport [in Russian].
- Iukhnevich, M. Iu. (2005). *Ekskursiia muzeinaia. Rossiiskaia muzeinaia entciklopediia [Museum excursion. Russian Museum Encyclopedia]*. Moskva: Progress: Ripol-klassik [in Russian].
- Ivanova, E. O., & Osmolovskaia, I. M. (2011). *Teoriia obuchenii v informatcionnom obshchestve [Learning Theory in the Information Society]*. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].
- Podliniaieva, O. O. (2016). *Virtualna ekskursiia u roboti vchytelia [Virtual tour of the teacher]*. Retrieved from http://spec.vntu.edu.ua/conf/pdf/conf_402-415.pdf [in Ukrainian].
- Pokolodna, M. M. (2017). *Orhanizatsiia ekskursiinoi diialnosti [Organization of excursion activities]: pidruchnyk*. Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova [in Ukrainian].
- Potaeva, G. R. (2007). *Innovatsii v ekskursionnom (poznatelnom) turizme [Innovations in excursion (cognitive) tourism]: sb. metod. rekomendatsii*. Minsk: Belorusskii gos. un-t. [in Russian].
- Ryzhikova, Iu. A. (2017). Tekhnologiia organizatsii obrazovatelnoi ekskursii [Technology of organizing an educational excursion]. *Pedagogicheskie nauki [Pedagogical Sciences]*, 2, 82-86 [in Russian].

SEMENOVA K.

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

EXCURSION AS A PEDAGOGICAL PROCESS

The article deals the views of authoritative researchers of excursion business on school excursion as a leading form of pedagogical process. The concepts of "excursion" and "school excursion" are analyzed, and the basic views on the classification of school excursions are given. The author of the article also gives the main functions and didactic principles of organizing and conducting a school tour.

A school excursion is a special form of pedagogical process, the basis of which is a methodically well-thought-out display of sights, historical and cultural monuments, analysis of objects visited by students, as well as a meaningful story of the tour guide about events related to these objects.

This publication emphasizes that the fundamental pedagogical principles of teaching and education are central to the organization and conduct of school excursions. And the presence of the basic elements of pedagogy in excursion activity allows to define it as pedagogical process in which the central place is given to the tour guide who carries out two pedagogical tasks – didactic and educational.

Key words: *excursion, school excursion, pedagogical process, didactic principles, tour guide, excursion activity*

Стаття надійшла до редакції 7.09.2021 р.